

Олександр Поліщук

ЗБЕНТЕЖЕНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КОЛЕКТИВНІЙ ДІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ

У статті розглянуто поняття “ідентичність”. Проаналізовано причини, що бентежать особистість у процесі ідентифікації. З’ясовано деякі обставини, які ускладнюють цей процес на сучасному етапі у суспільствах перехідного типу. Встановлено, що ідентифікація в сучасних умовах відбувається не з системою, цінностями чи традиціями, а з колективною дією окремих соціальних груп.

Ключові слова: особистість, ідентифікація, соціальна група, традиція, цінності, колективна дія.

O. Polishchuk. Agitated Identity in the Collective Action of a Social Group

The notion “identity” is studied. The reasons that agitate the personality in the process of identification are analyzed. Some circumstances which complicate this process at the modern stage in the societies of transitional type are cleared out. It is ascertained that identification under the modern conditions takes place not with the system, values or traditions, but with the collective action of some social groups.

Keywords: personality, identification, social group, tradition, values, collective action.

A. Полищук. Встревоженная идентичность в коллективном действии социальной группы

В статье рассмотрено понятие “идентичность”. Проанализировано причины, что тревожат личность в процессе идентификации. Выяснено некоторые обстоятельства, которые усложняют этот процесс на современном этапе в обществах переходного типа. Установлено что идентификация в современных условиях происходит не из системой, ценностями или традициями, а из коллективным действием отдельных социальных групп.

Ключевые слова: личность, идентификация, социальная группа, традиция, ценности, коллективное действие.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Кінець ХХ – початок ХХІ століть для тоталітарних суспільств ознаменувався постановкою нової проблеми, що пов’язана з ідентифікацією особистості в умовах глобалізації та полікультурного простору. Це соціальне явище відіграє не останню роль у колективній дії соціальної групи та держави в цілому на сучасному етапі розвитку суспільства. Варто зауважити, що дана проблема не випадково у котрий раз, подібно до проблеми громадянського суспільства, постає у наукових колах. Проте, незважаючи на це, даліше розмов та теоретичних обговорень вона не просунулася. Прикладом є те, що значна частина працездатного населення залишає нашу країну й виїжджає за кордон. Цю частину суспільства можна назвати як такою, що ідентифікує себе не з Україною як державою чи її суспільством в цілому, а лише з результатами діяльності, не залежно, де вони будуть отриманні. Зрозуміло, що таке бачення проблеми є поверхневим і не виправданим. Воно пов’язано з тим, що ідентифікація може бути різною – залежить від самої особистості і від того, якій аксіологічній системі вона надає перевагу в своєму житті. Перед цією проблемою в умовах глобалізації постало і українське суспільство, яке, покінчивши з тоталітаризмом, незважаючи на пройдений 20-річний шлях становлення незалежності, сьогодні знаходиться у пошуках ідентичності.

Отже, процес ідентифікації є актуальним для кожної особистості і для держави в цілому, оскільки від нього залежить розвиток суспільства і держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання поданої проблеми. Вперше поняття ідентичності з’явилося у працях В. Тернера, і Е. Еріксона у 60-х рр. ХХ ст. У своєму дослідженні Е.Еріксон виділив важливість суспільних чинників в освоєнні культурних норм, соціальних статусів і ролей. Однак, починаючи з 70-х років, цей термін активно входить у науковий обіг і стає об’єктом вивчення багатьох соціогуманітарних наук. Так, у психології проблемам ідентифікації значну увагу приділяли З. Фройд і Ж. Лакан. Відповідно до З. Фройда, ідентифікація розуміється як безсвідоме явище, тобто відбувається механічне наслідування поведінки чи певної якості особистості, з якою індивід себе ототожнює. У соціальній психології до цієї проблеми зверталися Ч. Кулі, Г. Лебон, Дж. Мід, Г. Тард. На їх думку, ідентичність виступає не лише соціальним явищем, а й процесом. У цьому випадку мова іде не про поняття “ідентичність”, а про похідне – “ідентифікація”, тобто процес, де людина взаємодіє із суспільством і в ре-

зультаті її (взаємодії) перебирає на себе соціальні ролі при співвідношенні з тією чи іншою колективною дією соціальної групи.

З точки зору філософії, такі дослідники, як Ж. Денисюк, В. Козаков, В. Ребало, розглядаючи ідентифікацію особистості, особливу увагу привертають до тих суспільних процесів, що відбуваються в Україні на сучасному етапі. Вони визначають вплив колективної ідентичності українського суспільства на реформування державного управління. Визначають сутнісні риси національно-культурної ідентичності та показують динаміку трансформацій.

У політології до цього процесу звертається С. Запорожець, який, досліджуючи ідеології, відводить місце самоідентифікації особистості. Однак майже ніхто з дослідників не відзначає ролі колективної дії соціальної групи в ідентифікації особистості.

Мета статті: показати ідентифікацію як процес, який є важливим і необхідним для кожної особистості.

Завдання статті: 1) з'ясувати, що таке ідентичність; 2) розглянути особливості ідентифікації як похідної від ідентичності.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі особистості важко визначитися з колективною дією певної соціальної групи, з якою вона може себе ідентифікувати. Адже у більшості випадків соціальні групи, що сформовані в українському суспільстві, не є ефективними і не виправдовують сподівань особистості. Однак зважаючи на те, що людина не може існувати поза суспільством, вона на підсвідомому рівні, з огляду на психологічну потребу, змушена співпрацювати і діяти з подібними собі. В результаті цього відбувається суспільна взаємодія на особистісному рівні, що у кінцевому результаті дасть колективну дію соціальної групи.

Аналізуючи сучасний стан українського суспільства, не можна не погодитися з О. Гривою, яка зазначає, що розбудова української державності тісно пов'язана з внутрішніми процесами життя кожного з народів, що населяють Україну. Численна кількість етнічних груп, різноманітність культур, конфесій, традицій та зумовлених цим соціокультурних проблем роблять життя нашої держави багатим і водночас складним. Політичні, економічні, соціальні і культурні проблеми, що зумовлюють буття людини, є першочерговими в українському соціумі, оскільки вони є першопричиною ідентифікації особистості з тим соціальним середовищем, у якому вона перебуває [2, с.5]. І водночас таке розмаїття, плюралізм призводять до того, що особистість стає розгубленою, не може визначитися. Такий стан бентежить внутрішній світ людини.

Отже, можна помітити, що перед особистістю постає проблема, з ким чи з якою соціальною групою, чи колективною дією себе ідентифікувати. Адже ідентифікація людини є важливою, оскільки цей процес відіграє роль поводиря у житті. Зважаючи на це, людина змушена себе ідентифікувати з колективною дією соціальної групи, цінностями, культурою чи іншим соціальним явищем і намагатиметься раціоналізувати своє свідоме життя відповідно до встановлених правил того середовища чи соціального явища, з яким вона себе ідентифікує. Мета ідентифікації особистості полягатиме в тому, що саме в середовищі, в якому перебуває особистість, вона зможе розвиватися і вдосконалюватися, а дія цієї людини розцінюватиметься як частина колективної дії. Як бачимо, людина на підсвідомому рівні змушена ідентифікувати себе з асоціацією, соціальною групою чи навіть колективною дією декількох соціальних груп, що взаємодіють.

При цьому варто зазначити, що особисті потреби людини в умовах розширення інформаційних систем потрапляють під вплив стандартів сучасного життя, а це, своєю чергою, призводить до того, що особистості створюється можливість самовираження в соціумі. Але в соціумі, який постійно оновлюється і орієнтується на масову модель масового споживання, цей процес відбувається при сприянні інформаційного простору, в якому домінують не національні чи етнічні цінності, а цінності масові, що є властивим для західних суспільств.

Отже, ідентичність у суспільстві на особистісному рівні та ідентифікація як процес сенсовизначення і співвідношення пов'язане з іманентною потребою людини в пошуках своєї приналежності до певного соціального взірця, групи тощо. Отримуючи необхідні уподібнені орієнтири, людина має змогу визначити координати свого буття, у якому буде діяти, осягаючи сенс та своє місце й призначення в ньому. Тобто ідентифікація як соціальний процес є важливим соціальним явищем у житті особистості та суспільства.

Зважаючи на вищевикладене, виникає запитання, що це за соціальне явище – ідентичність, що сприяє розвитку особистості у суспільстві, соціальній групі, підсилює чи послаблює колективну дію останнього тощо. З цього приводу Л. Нагорна наголошує, що у поняття “ідентичність” вкладається емоційно-ціннісний аспект орієнтації особи, групи, соціуму. Серед значень поняття “ідентичність” – тотожність, справжність, самобутність. Тобто ідентичність, на думку Л. Нагорної, варто розуміти як “сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших і є

для окремої особи чи групи підставою для віднесення себе до цієї спільноти” [7], чи з колективною дією цієї спільноти.

Інший погляд щодо цього поняття розвиває Л. Донкіс. Він зазначає, що бути ідентичним – це належати до тих чи інших асоціацій людей або їх великих громад, об’єднань, культурних світів [4, с. 6].

Таке розуміння ідентичності, на перший погляд, є спрощеним. Однак така спрощеність є загрозою для особистості, оскільки вона позбувається свого “Я”. Адже дотримання всіх правил тієї асоціації, соціальної групи і дія особистості в даному випадку розглядаються як частина колективної дії. Тобто в такий спосіб людина позбавляється свого “Я”.

Під час ідентифікації якості суб’єкта, з яким ідентифікує себе особистість, набувають індивідуального характеру, а отже, є складовими наших особистостей, – колективні ідеали зберігають свої характерні особливості: престиж у які загорнуті. Хоч вони вже наші власні, як зазначає Л. Донкіс, розмовляють із нами тоном і мовою, що цілком різняться від інших форм нашої свідомості. Вони повелівають нами; накладають на нас повагу; ми не відчуваємо самих себе, навіть свого існування з ними. І розуміємо, що вони є чимось вищим за нас, що ми носимо в собі [4, с. 6].

Отже, спосіб, у який ми себе ідентифікуємо і змальовуємо, використовуючи мову, є і особистим, і безособовим, самотнім і загальним, індивідуальним і колективним. Те саме стосується нашої ідентичності, що водночас поділяється і об’єднується, розколюється і зв’язується, відштовхує і приймає [4, с. 6]. Це означає, що твердження про позбавлення свого “Я” під час ідентифікації є помилковим.

Тобто особистість не може себе повністю ідентифікувати з колективною дією виключно однієї соціальної групи, оскільки вона перебуває у взаємодії декількох соціальних груп, а це ускладнює процес ідентифікації. Крім цього, вона вносить свою частку у колективну дію соціальної групи. При цьому, особистість є повноправним членом тої чи іншої соціальної групи. І така повноправність, навіть можна назвати її партнерством, сприяє подоланню порожнечі особистості, що виникає під час постановки проблеми “Хто я є?” і “Що я маю робити?”.

Замислюючись над подібними питаннями, Л. Донкіс зазначає, що насправді ідея ідентичності не тільки допомагає подолати прогалину між “має бути” і “є”, а й постає спробою погодити й поєдна-

ти те, що роз’єднала сучасність: правду і цінність, раціональність і традицію, знання і соціальну близькість, індивідуальне і колективне. Чим слабшим стає відчуття приналежності, тим сильніше прагнення створити, змінити чи викинути ідентичність. Вражає двоїстість ідентичності: обіцяючи подарувати вам незалежне існування як самотньому, постійному і незмінному індивіду, вона водночас приборігає й тримає для вас безпечну нішу в громаді, з якою ви з тих чи інших причин ідентифікуєте себе більше, ніж з іншими громадами чи групами [4, с. 6].

Отже, виходячи з вищевикладеного, можна зрозуміти, що ідентичність – процес надзвичайно широкий. Категорія “ідентичності”, на думку Ж. Денисюк, має багатогранний характер і змістовно може включати в себе різні сторони соціального буття та практичної діяльності людей. Розрізняють ідентичність індивідуальну та колективну [3, с. 22–30]. Розкриваючи суть цих ідентичностей, авторка апелює до напрацювань В. Малахова, Л. Нагорної. При цьому доходить такого висновку: “категорія ядро “я-ідентичності” включає, насамперед, особистісні характеристики, життєве кредо. У “ми-ідентичності” переважує співвіднесення з колективною дією, соціальним станом, територіальною, національною, професійною приналежністю”. Таким чином, механізм колективної ідентичності є дія структури “Ми-Вони”, індивідуальної ідентичності “Я-Інший”. З огляду на безперечну пов’язаність індивідуального та колективного соціального, В. Малахов наголошує на їхньому методологічному розрізненні та недопустимості перенесення концепту індивідуальної ідентичності на соціальну сферу. Суспільство, на відміну від особистості, не має якості суб’єктивності: про неї можна говорити щодо суспільства лише метафорично. Також дослідник застерігає від гіпозастосування та реїфікації ідентичності, тобто наділення її певною субстанцією, оскільки ідентичність є штучно виокремленою цілісністю та не може існувати окремо від теорії як наділена буттям сутність [6, с. 43–53].

Крім цього, процес ідентифікації ускладнюється ще й тим, що українське суспільство, як і більшість постсоціалістичних країн, знаходиться на перехідному етапі. Це пояснюється тим, що старі (соціалістичні) принципи організації соціальних груп втратили свої можливості, а нові, що запозичуються у суспільствах Західної Європи, не відповідають суспільному розвитку. З цього приводу А. Шаров зазначає, що питання ідентичності особливо загострюється в перехідні періоди – періоди суспільної кризи, коли транс-

формується і ламаються усталені соціальні зв'язки, норми, поведінкові стереотипи, слабшає колективна дія. Тоді актуальним є не тільки пошук власних історичних коренів, але й прагнення співвіднесення індивідів з вищою соціальною й культурною реальністю, яка стає дуже динамічною й мінливою, прагнення до упорядкованості навколишнього світу за допомогою звичних механізмів визначення. Люди відчувають розгубленість, невпевненість у майбутньому, позбавляються надійних орієнтирів. У такі періоди необхідними стають стабільні, перевірені зразки, які б упорядковували хаотичний досвід [11, с. 171–176]. Вони, на наш погляд, криються у культурі.

Отже, якщо взяти царину нашої культури і виховання ідентичності, то тут ніколи не було та не існує цілком відкритих суспільств. Навпаки, у сучасному суспільстві існує або рівновага, або дисбаланс між гетерофілією і гетерофобією, хоч абсолютна більшість членів суспільства тихо мріють в ім'я безпеки про громаду подібності, де були б схожі на них, а отже, зникла б і потреба досліджувати життя тих, хто виглядає і мислить інакше. Проте є випадки, коли особистість не вибирає, з ким себе ідентифікувати, а інерційно ідентифікує себе з тією колективною дією соціальної групи, що і її батьки, знайомі, друзі.

Сукупність цінностей, які властиві лише певній особистості та відображаються у її психосоціальній діяльності, формує архетип. У К. Юнга це – сукупність первісних вроджених мотивів, що складають зміст “колективного несвідомого”, ціннісна природа якого “завжди несе в собі певний особливий “вплив” або силу, завдяки якій дія його має нумінозний характер, тобто архетип зачаровує або спонукає до дії.

Як бачимо, архетип виступає компонентом “колективного несвідомого”, що сформувався у найдавніші часи і визначає структуру колективної дії соціальної групи. Однак він сприяє розвитку світогляду, нелінійного, циклічного погляду на життя.

Домінування у суспільстві певних архетипів та властивих їм сукупностей цінностей обумовлює колективну дію відповідно до ціннісної системи суспільства та менталітету суспільства, соціальної групи, етносу, народу, політичної нації тощо.

Отже, якщо звернутися до реального стану суспільства, то можна констатувати, що сучасна ідентичність неминуче не тільки успадкована, а й свідомо і вільно сформована. І в цьому немає нічого гріховного. Не тому, що тут не йдеться про різновид лег-

коважного і безвідповідального ставлення до якоїсь колективної ідентичності, культури чи середовища, а тільки тому, що в нашому світі більше немає “дорожніх знаків”. Як зауважує Л. Донкіс, опираючись на дослідження Баумана, ми всі неминуче стаємо більшою або меншою мірою відповідальними за нашу ідентичність, яка в наш час від явища спадковості та навчання перетворюється на питання вибору та особистої відповідальності, навіть на певне досягнення, яким пишаються. Насправді, сучасний проект не звільнив нас від ідентичності – навпаки, вона стає дедалі важливішою і вагомішою, ніж раніше. Та, на жаль, сучасний проект уповноважив нас, а можливо, і засудив піклуватися про ідентичність самим, часом у драматичний спосіб [4, с. 6]. Іншими словами, ідентичність має особистісний рівень і може характеризуватися мінливістю, непослідовністю, непостійністю.

Однак ідентичність стає однією із властивостей майже всім, для людини постмодерну, яка є і творцем, і переважно трансформатором цієї ідентичності. У цьому наш сенс буття, форма дискурсу, самопізнання, самотлумачення, світосприйняття і чудова нагода сформувати себе іншим у своїй країні. Ідентичність оберігає і раниць нас. Завдяки формуванню чи зміні ідентичності можна перейти з політичної більшості до культурної меншості або навпаки [4, с. 6].

Саме ідентичність дозволяє володіти історією або привласнювати історичний наратив. Ви можете заявляти на свої виняткові права як оповідач, символічний провідний пас, що з’єднує минуле з майбутнім, передаючи традицію, або як член уявної громади, залежно від того, наскільки ви втягнуті в процес творення чи підтримування ідентичності. Таким чином, ідентичність служить паспортом до самолегалізації наративу певної нації, громади чи групи. Вона залишає простір і навіть заохочує до навернення до своєї віри чи ідеологічного перетворення. При цьому ідентичність заміняє всі чинники культурного детермінізму, такі як біологія, раса, колір шкіри чи соціальний клас – усе, що сприймається як доля. Для ідентичності не існує долі, вона сама рухома для сучасного світу.

Така ситуація зумовлена тим, що в сучасних умовах світ глобалізується, особистісні потреби, поведінкові стереотипи у більшості випадків визначаються тим “іміджем”, який встановлює світ. У такий спосіб особистісна ідентифікація відбувається з колективною дією соціальних груп, що мають кращий рівень життя, вищий ступінь

захищеності тощо. Це зумовлює те, що більшість перехідних суспільств не ідентифікують себе з країнами, в яких вони проживають, а тому залишають їх. І, якщо не вжити відповідних заходів, – це може призвести до того, що деякі суспільства можуть просто зникнути.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства ця проблема є невирішеною. Сьогодні старих зв'язків немає – це пов'язано з тим, що нова система, яка мала утворитися з проголошенням незалежності, як уже зазначалося вище, зруйнувала старі (соціалістичні) принципи, нових не встигла збудувати, а може, й не хотіла. Тому такий стан призвів до кризи ідентичності як на індивідуальному рівні, так і на суспільному. Так, В. Головка зазначає, що сутність кризи “колективної ідентичності полягає в зменшенні ідентифікації себе індивідом з колективною реальністю, котру він раніше підтримував, це є відторгнення колективної самості”. Проявом такої кризи є “заперечення символів культури, розпад колективної пам'яті, колективної дії, що представлена традиціями, втрата віри у суспільне майбутнє, дисгармонія між дійсним і описовим образом себе, розрив в історії, невідповідність між уявленнями культури про саму себе і її образами в інших культурах, і, відповідно, почуття неповноцінності відносно більш досконалих культур” [1, с. 23–24.]

Виходячи з вищевикладеного, можна дійти висновку, що зниження національної культури, руйнування і переформатування суспільних відносин, криза релігійного і культурного буття в цілому призвели до того, що людина поступово втрачає здатність зіставляти свій образ світу із загальноприйнятим, що властивий певному суспільству. Руйнування національної ідентичності призводить до формування нових ідентичностей, що пов'язані з колективною дією соціальної групи.

У більшості випадків особистість ідентифікує себе не із соціальною групою чи колективною дією, а з тими матеріальними благами, які у споживацькому суспільстві набувають загальної характеристики – цінністю. Цінності визначають характер колективної дії та способи взаємодії суб'єктів у соціальному, економічному, політичному і культурному бутті. В єдності ціннісного спілкування будь-які взаємодії розглядав П. Сорокін: по-перше, особи як суб'єкта взаємодії, по-друге, суспільства як сукупності індивідів, що взаємодіють, і результатом такої взаємодії є колективна дія, по-третє, культури як сукупності значень, цінностей та норм, якими володіють особи, що взаємодіють [9, с. 425–524].

Не менш важливу роль у ідентифікації особистості відіграють національні традиції, які на сучасному етапі українське суспільство намагається відродити, однак такі спроби не мають завершення. Прикладом цього є відродження українського козацтва, молодіжної організації “Пластуни” тощо. Таких прикладів можна навести безліч, але всі вони є недієвими.

Доцільно відзначити, що про роль традиції у процесі ідентифікації наголошували на початку ХХ ст. такі мислителі, як В. Липинський та Д. Чижевський. Останній зазначав, що однією з найбільш визначальних рис культурного життя є існування “традиції”, тобто тенденція заховувати, утримувати певні культурні факти, що більшою мірою нагадує індивідуальну пам’ять” [10, с. 478–567]. Тоді як для В. Липинського традиція була “спокійним, пасивним життям в межах сталих, нерухомих, статичних форм, як спокійний, “щасливий” хід за тим, що всі роблять. На думку В. Липинського, суть традиції полягає саме в її творчому характері” [5, с. 456–465].

Розглядаючи таке розуміння культурної традиції цими мислителями, можна помітити, що вони заперечують просвітницьке ставлення до неї як до забобону, від якого необхідно позбавитися. Це наближає їх до позиції П. Рікера, для якого традиція є взаємодією “інновації та седиментації”. Тобто “засвоєння і закріплення як засвоєних форм свідомості та культури: сенсів, стилів” [8, с. 565–567]. Тому наше завдання на сучасному етапі полягає не лише у збереженні традицій, а й у наданні їм нового сенсожиттєвого значення. Саме завдяки таким колективним діям можна зберегти національну ідентифікацію особистості.

Загальні висновки. Отже, з усього вищевикладеного можна дійти такого висновку: процес ідентифікації має важливе значення як для особистості, так і для суспільств, які не хочуть зникнути; в сучасних умовах у культурній, соціальній, політичній та економічній сферах буття людини для українського суспільства настала затяжна криза, яка сприяє тому, що більшість молодих людей, які є потенціалом нації, держави, залишають свою державу і мігрують за кордон у пошуках “кращого життя”; Україна покінчила з соціалістичними традиціями, але не відродила старих, національних і почала запозичувати низькопробні європейські традиції, які не є властивими для українського суспільства і в більшості випадків носять “квазітрадиційне” забарвлення. І тому, зважаючи на матеріальність нашого суспільства, більшість особистостей ідентифікують себе не з традиціями та цінностями, яких просто немає, а ті,

що є, та нічим не підтвержені, а з колективною дією соціальних груп, які отримують більше матеріальних благ, що вимірюються у грошовому еквіваленті.

Література:

1. Головка В. В. Ідентичність як метафора / В. В. Головка // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 23–24.
2. Грива О. А. Толерантність молоді в полікультурному середовищі : монографія / Ольга Анатоліївна Грива. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2007. – 275 с. – С. 5.
3. Денисюк Ж. З. Масова культура і проблеми національно-культурної ідентичності в умовах глобалізації / Ж. З. Денисюк // Філософські дослідження : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету. – Випуск 10. – Луганськ, 2009. – 260 с.
4. Донкіс Леонідас Збентежена ідентичність і сучасний світ / Леонідас Донкіс. – К. : Факт, 2010. – 312 с.
5. Липинський В. Листи до братів-хліборобів [текст] / В. Липинський // Історія філософії України : хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С.456–465.
6. Малахов В.С. Неудобства с идентичностью / В.С.Малахов // Вопросы философии. –1998. – №2. – С.43–53.
7. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Лариса Панасівна Нагорна. – К. : ППІЕНД, 2002 – 272 с.
8. Рікер П. Навколо політики / П. Рікер // Рюс Ж. Поступ сучасних ідей : Панорама новітньої науки; пер. з фр. – К. : Основа, 1998. – С. 565–567.
9. Сорокин П. Социокультурная динамика / Питирим Сорокин// Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 425–524.
10. Чижевський Д. І. Початок і кінець нових ідеологій [текст] / Д. І. Чижевський // Історія філософії України : хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С. 478–567.
11. Шаров А. В. Взаимодействие культур и проблема идентичности / А. В. Шаров // Общечеловеческое и национальное в философии: II международная научно-практическая конференция КРСУ (27-28 мая 2004 г.) Матер. выст. / Под общ. ред. И. И. Ивановой. – Бишкек, 2004. – С.171–176.

Рецензент – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії **Н. С. Савчук**